

Egy elkezdett kutatás folytatásaként

„...a múlt [...] végső soron csak azoknak a fejében létezik, akik a jelenben gondolkodnak róla, következésképp nem létezik másból, csak ezeknek a jelenben gondolkodóknak az interpretációiban.”

(John Barth: Az út vége)

A szó elszáll, az írás megmarad – tartja a szólás. Ezzel már eleink is tisztában voltak. Éppen ezért Harkai Imre az emlékezést egy magasabb fokú projektumba helyezve, az írott emlékek sorában tárolta. Tisztában volt azzal, hogy az emlékezet eltűnik, amit az agyunk tárol, az idővel elhalványodik, megkopik, s ha nem hagyunk nyomot magunk után, a végén a feledés veszi birtokába. Adósai maradunk a jövőnek. Talán éppen ezért erkölcsi kötelességnek érezte megörökíteni a múltó idő emlékeit. Törlesztett az adósságból.

Jómagam is törlesztetni szeretnék, s részben Harkai Imre kutatói tevékenységét követve, részben kötelességből, szülőfalum, Kishegyes régi és mai arculatát szeretném összehasonlítani és tárolni azok számára, akik a jelenben gondolkodnak, s a múltból merítenek hozzá emlékeket. Teszem mindezt az írott szó erejével.

Emlékek... legtöbbünk fejében a gyermekkor telephelyei villannak fel, utcák, terek, házbelső és udvarok, utcasarkok, zezzugos zárt közök. A kisköz és a nagyköz jelentették a játszás, később a randevúk színhelyeit. Nálam is így jelenik meg, bár az emlékek újraélése az átstrukturálódással is együtt jár, s egy magasabb szintű, integráltabb formában kerül papírra. Így történhetett ez Harkai Imrénél is.

Szülőfalum a múltó időben

Amit talán minden település kutatásakor tisztázni kell: vannak-e írásos emlékeink a távoli múltból, lakták-e más népek is azt a területet? Ha igen, miért éppen itt telepedtek le? Miért választották éppen Kishegyest?

Jó fekvése miatt már korán megtelepedtek ezen a tájon az emberek. Itt is valószínűsíthető a téli szálláshely elmélete, mivel a folyó völgyet körülvevő dombok embernek, állatnak menedéket nyújtottak. Az ásatásokból avar kori leletek kerültek napvilágra. Az első írásos forrás, amelyet felleltek, az 1476-os évekből származik. Mátyás király édesanyjának, Szilágyi Erzsébetnek adományozta több területtel és településsel együtt Nagyhegyest is. A török dúlás után ez a terület elnéptelenedett, majd a hódoltság után az újratelepítők 1768-ban kérvényezték a honalapítást a bécsi kamarától. 1769-ben 81 család érkezett Békésszentandrásról a területre.

A kishegyesi pusztákra került jobbágyoknak nem volt főnemesük, királyi jobbágyok voltak. Az egész, fél-, negyedtelkes jobbágyság családi alapon összeverődve dolgozott.

Az egész telek 38 hold szántóföldet, 22 hold rétet és egy beltelket jelentett. A XVIII–XIX. században egyes családok 100–150 holdra is szert tehetek, más családok viszont zsellérsorba süllyedtek.

Az 1860-as évektől a kapitalista átmenet és a gabonakonjunktúrákat jól meglovagló kereskedők, illetve a mind nagyobb paraszti gazdaságok megváltoztatták a település képét.

Az első, amit a szemlélő a térképen észrevesz, hogy ezt a települést nem tervezték asztal mellett, vagyis lassan, folyamatosan és a helybéli igényekhez alkalmazkodva alakult ki, illetve egy jól bevált, már régebben kialakult településformát, az ún. halmazos településformát adaptálták az új telepítők. A kéttelkes, a beltelkes vagy más néven ólas vagy szérűskertes településszerkezettel állunk szemben. A településrendszer előzményei az Árpád-korig nyúlnak vissza, amikor az állattartó magyarok téli szállásával jól bevált területformálási módszer fejlődött településformává.

A település szerkezeti lényege a következőkben foglalható össze:

1. A Bácsér (Krivaja) folyó mellé települtek az állatok itatása miatt.
2. Központi mag kialakítása; templom, piactér (más néven gyülekezőtér).
3. Közlekedési útvonalak egy pontban való találkozása, sugár irányú kivitelezéssel.
4. A központi mag körül belső telek, lakóházak apró telkekkel, kis utcákkal, közökkel.
5. Külső telek, ólas kertek, istállók, gazdasági épületek, óriási porták. Széles elválasztó utcák.
6. Amit már csak leírásokból lehet olvasni: az egész települést védő kerítés vette körül.

Általános épülettípusok:

- Polgárházak
- Nagygazdák házai
- Kisparaszti házak vagy zsellérházak.

Polgárházak

Az E5-ös út mellett, a Fő utca két oldalán a település központjában polgári házak sorakoznak a századfordulótól (1880–1900-as év korszakától) az 1930-as évekig. Ezek az épületek a település elitjének, valamint a gazdag kereskedőknek az otthonául szolgáltak. Az épületek az eklektika és a szecesszió jegyeit viselik magukon. Eklektikáról ott lehet beszélni, ahol keverednek egymással a stílusok. Ez Kishegyesen szinte az összes főutcai építményen előfordul, a lakóházaktól kezdve a középületeken át az emlékművekig.

Fő jellembeli differenciájuk a paraszti házakkal szemben, hogy utcafrontjuk az utcával párhuzamosan helyezkedik el. Az így kialakított fő homlokzatra kerültek fel a városi hatást keltő díszítések, az épület gazdájának ízlésvilágát és anyagi helyzetét is jellemezve. Az épület helye pedig a település társadalmában elfoglalt helyét mutatja be. Ezek az épületek arányaikban, tetszetős külsejükkel nem bontják meg (nincs emeletes épület) a település hangulatát. Nem rivalizálnak egymással a főtér jellegzetes és elegáns épületei.

A nagygazdák házai

A polgári házakkal ellentétben, amelyek a XIX–XX. század fordulóján az építészek által tervezett egyedi stílusban épültek, addig a parasztházakat ősi formarendszerüket megtartva építették. A kishegyesi paraszti gazdaságok háztípusa az alföldi, amely szinte az egész magyar nyelvterületen elterjedt. Kishegyesen két nagy csoportot lehet elkülöníteni:

- a nagyparaszti épületeket és
- a kisparaszti zsellérházakat.

A nagyparaszti épületek ismérvei

Alaprajzilag a szoba–konyha–szoba–kamra–istálló rendszerében helyezkednek el. A konyha eredetileg szabadkéményes volt (pöndölkémény). Később egy gyűjtőkéménybe vonták össze, és a falon belül füstjáratokon vezették el a füstöt. Két szobát a konyhából tüzelhető kemence fűtött.

A fő homlokzaton három ablak található. A harmadik ablak a gang beépítésével nyert szoba ablaka. Jellemzőjük még az ún. napsugaras faromzat. A napsugaras oromzatok a közép- és kisparaszti épületeken is megjelennek. Később vakolt, illetve gipszdíszítéseket készítenek a homlokzatokon.

Ezek az épületek arányaikban, szerkezetükben, díszítésükben élesen elhatárolódnak a kisparaszti zsellérházaktól.

Kisparaszti zsellérházak

Az épületek vert falúak voltak. A vert falat kiásott és visszadöngölt alapozásra építették. Általában szoba-konyhára futotta a szegény ember erejéből. A gang vagy másként nyitott folyosó elengedhetetlen része volt a kisablakos házaknak. Az épületeket kívül-belül tapasztották, és fehérre meszelték. A zsellérházak az ötvenes évekre majdnem teljesen eltűntek a falu utcáiból.

Az 1950-es években az emberek kifejezésre juttatják kényelmesebb lakhatási igényeiket. Egyre több háztartásban jelenik meg a villanyáram mint világítási forrás. Az emberek fölöslegesnek tekintik a gangot, az iskolában csak a nyitott folyosó szót volt szabad használni, erősen tudatosítva a diákokban, hogy a gang nem magyar kifejezés. „Berakják” a gangot, lesz belőle egy kisebb területű, alacsonyabb belmagasságú szoba. Ki konyhának, ki az özvegy nagyszülő otthonának használja. Amikor megjelenik a gyerekszoba iránti igény, több helyen a berakott gangrészből alakítják ki azt. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a gyermekszoba – hasonlóan a fürdőszobához – még kicsi, s nem tölti be a gyermekneveléshez szükséges központi szerepet. Kell, mert ha pajtások jönnek a gyerekhez játszani, legyen hol. Legyen hol tanulnia, s felvetődik a különalvás szükségessége is.

Az 1960-as évek

Ettől az időponttól kezdve a néprajzi jelenkutatás eszközeivel azokat a hatóerőket, jelenségeket, trendeket kezdtem vizsgálni, amelyek a múlttal való folytonosságra utalnak. Különös figyelmet fordítottam az új típusú házak megjelenésére. Az 1960-as években épülnek az első oldalházak a falu különböző részein. Ezek a háztípusok már nem függtek a társadalmi rangsortól, bár a kétszárnyas ablakok még a szegénységet sugallják, építtetőjük szegényes körülmények között húzta fel a falakat. Ilyen házak azokon a kisebb portákon épültek, amelyek esetében az utcafronton még volt hely, mélységükben viszont rövidek voltak.

A főutcahoz hasonlóan, a házak utcai frontja az utcával párhuzamosan helyezkedik el. A porták szélessége lehetővé tette az utcafronton való terjeszkedést. A háromszárnyas ablakok számítottak a normál, a falu szemében is elfogadható házaknak. Még nem jelentettek kivagyiságot. A négy-szárnyas ablakok a gazdagságot jelezték, a módosabb családok kifejezői voltak. A tetőszerkezetet figyelve, két típus váltogatja egymást: a sátor tetős és a kétvizes.

Ami az ízlést illeti, minden új épület a jó ízlés határán belül mozog. Senki nem törekszik tornyot építeni a szögletes vagy kocka alakú házra.

Az erre a korszakra jellemző kutatási szempontok:

Mely tényezők hatottak a lokális társadalom értékrendjének megváltozására, illetve a település értékrendjének alakításában mely társadalmi jelenségek játszottak közre?

1. Megváltoznak a megélhetés formái, mindenki pénzkeresővé válik.
2. Az egykori földcentrikusságot a jövedelemközpontúság váltja fel.
3. Megváltoznak a családszerkezeti körülmények. Megszűnik a nagycsaládi életmód.
4. Építkezési kölcsönökkel segíti az állam a lakásépítést.

Az 1970–1980-as évek

Néprajzi szemmel érdekes beszámolók, anekdoták szólnak ezekről az évekről. Az 1970-es évek második fele már forradalmat hoz Kishegyes építészetében. Az ebben a periódusban épült szlovén, vagy másként alpesi típusú házak a vendégmunkások által megkeresett pénzből emelkedtek a magasba. Ritka kivétellel, szinte mindegyik emeletes. Megítélésük egyes érzelmeket váltott ki az őslakos kishegyesiekben. A falu szocialista átalakulását nem csak a jugoszláviai fejlődés befolyásolta, de mint látjuk, a külföldön munkát vállaló családok is, akik szép számban lettek vendégmunkások Nyugaton.

Ezt azután utánozni kezdték a jobb módú kishegyesiek is, orvosok, gazdagabb parasztok, azzal a megindoklással, hogy egy helyen elfér majd a család: ha megnősül a fiú, itt lakhatnak az emeleten, az idősek pedig a földszinten.

Újkori Babel

Nagyon igaz a megállapítás: „A globalitás és a lokalitás egymás ellenfelei, miközben nem léteznek egymás nélkül.” Nálunk a globalitást az újgazdagok hozták be a falu építészetébe. Az utcai kerítéseken megjelentek az oroslán gipszfigurák különböző méretben és számban. Tudjuk, hogy nem ritka az olyan település, város, ahol oroslánok jelennek meg a kerítéseken, de Kishegyesen soha egyetlen sem díszelgett. Ha lehetett volna, akkor héját, kerecsensólymot vagy ehhez hasonlót helyeztek volna a magasba. Bár ezt is kétlem. Napjainkra a bevándorlók letelepedésével párhuzamosan felértékelődött az idegen elem a település építészeti stílusát illetően. És említést kell még tennem a színvilágról: lila, ordító citromsárga, piros, a legvadabb zöld, mind jelen van a házak színskáláján.

Mint szellem a palackból (kishegyesi „unikumok”, szabadalomra várva)

Lokális kultúránk versus fantázia. Mintha néhány emberből előtört volna gyermekkori mesevilága, vagy a tündérmesék ábrái hagytak nyomot lelki világukban, s most ezt valósítják meg. Tornyok emelkednek a parasztházak oldalán, végében, a tetőszerkezeteken.

Kedves Imre! Talán jobb lesz, ha nem is folytatom e megbotránkoztató átváltozást, amit a népi építészet napjainkban megél. Magam sem tudom, az építészetnek e fejezetéhez hogyan is kezdjek hozzá. Köszönöm, hogy meghallgattál!